

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԻՄԱ ԱԼԻՌԵՋԱՑԻ

(ԵՊՀ, ԻՐԱՆ)

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՏԵԼ ԲԱՑՈՎ ԿԱԶՄՎՍԾ ՈՐՈՇ ՀԱՐԱԴԻՐ ԲԱՑԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՊԱՐՄԿԵՐԵՆ ՀԱՄԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Լեզուների զուգադրական դիտարկումը կարող է նպաստել ոչ միայն նրանց նմանությունների և տարբերությունների վերհանմանը, այլև նրանցից յուրաքանչյուրում առկա իրողությունների հիմքերի բացահայտմանը: Այդպիսի դիտարկումը առավել կարևոր է դառնում այն դեպքում, երբ զուգադրվում են ծագումնաբանորեն կապված և բազմադարյան շփումներ ունեցած լեզուներ, ինչպիսի են հայերենը և պարսկերենը:

Սույն հոդվածում կփորձենք պարզաբանել հայերենի *ուտել* բայի հարադրությամբ որոշ հարադրավոր բայերի ձևաբանական-կառուցվածքային, քերականական, իմաստային առանձնահատկությունները պարսկերենի համապատասխան ձևերի զուգադրությամբ:

Բառի վերլուծության ժամանակ երբեմն հեշտությամբ կարելի է որոշել դրա բաղադրիչները, այդ բաղադրիչների արտահայտած իմաստները: Բայց որոշ դեպքերում պետք է անդրադառնալ պատմական տվյալներին կամ հոգեբանական գործընթացներին, ինչպես, օրինակ հայերեն *պատարագ* և արտաաքին հնչյունական ու նախնական իմաստային առումով նրան բավականին մոտ ռուսերեն *подарок* բառերի դեպքերում. պատմական տվյալները ցույց են տալիս, որ *պատարագ*-ը հնագույն իրանական փոխառություն է, և նրա

նմանությունը ուսական *no/dar/ak* բառին պատահական գուգադիպություն է¹:

Նույն կերպ, օրինակ, պարսկերեն *پارو* (*parvāz*) /թոփչք/ բառի կառուցվածքը վերլուծելիս կարող է թվալ, թե այն կազմված է *پ* (*par*) /փետուր, թե/ ն *رو* (*vāz*) /բաց/ բաղադրիչներից, սակայն իրականում այդպես չէ: *پارو* (*parvāz*) /թոփչք/ բառը ծագումնաբանական տեսակետից ծագում է հին պարսկերենի (*para*) /հեռու/ ն (*vazaiti*) /վազում է, թռչում է/ բայի (*vaz*) բաղադրիչներից: Հիմա էլ Իրանի Գիլան նահանգի մարդկանց մոտ (*vaz*)-ը նշանակում է *او* (*dā*) /վազք/, *داویدان* (*davidan*) /վազել/, որից էլ հայերենում ունենք *վազել* բայը: Այսպիսով ակնհայտ է, որ բառերի վերլուծության ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել դրանց պատմական ծագումնաբանական առանձնահատկությունները:

Քննվող հարցի կապակցությամբ նշենք, որ Հր. Աճառյանը գտնում է, որ հարադրավոր բայերը «կարող են մեր մեջ պարսկերենից թարգմանված լինլ, որովհետև նրանցից շատերը կան նաև պարսկերենում, և կամ պարսկերենից թուրքերենի է թուրքերենից էլ հայերենի անցած լինել»²: Իհարկե, Հր. Աճառյանի այս ըմբռնումը չի տարածվում և չի կարող տարածվել հայոց լեզվի բառապաշարում առկա բոլոր հարադրավոր բայերի վրա: Բայց, համենայն դեպս, տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրող երկու հարադրավոր բայերի *երդում ուտել* և *ծեծ ուտել* բայերի վերաբերյալ համամիտ ենք Հր. Աճառյանի հետ, որ սրանք հայոց լեզվին անցել են պարսկերենից բառացի թարգմանությամբ:

Անդրադառնալով նշված հարադիր բայերին կվարձենք պարզաբանել հայոց լեզվում նրանց տեղ գտնելու ընթացքը: Հարց է ծագում, թե արդյոք *երդումն ու ծեծը* իսկապես ուտելու բաներ են, թե ոչ, և եթե այո, ապա ինչպես, իսկ եթե ոչ, ապա ինչպես է բացատրվում նրանց հարադրությունը *ուտել* բայի հետ:

¹ Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի արմատական բառարան, 4-րդ հատ., Ե., 1979, էջ 37:

² Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., 1951, էջ 288:

Նշված հարադիր բայերի բայական մասը, այսինքն՝ *ուտել* բայը, պարսկերեն *خوردن* (*xordan*) բայն է, որով պարսկերենում շատ ու շատ հարադիր բայեր են կազմվում: Մակայն նկատի առնելով, որ *خوردن* (*xordan*) բայը, *ուտել* իմաստն արտահայտելուց բացի, արտահայտում է նաև մեկ այլ իմաստ՝ «բախվել» հանգում ենք այն եզրակացության, որ *خوردن* (*xordan*) բայի հարադրությամբ կազմված հարադիր բայերը կազմվում են երկու տարբեր իմաստների հիման վրա: Այլ կերպ ասած՝ այստեղ հանդիպում ենք համանունության երևույթին:

ա) *خوردن* (*xordan*) /ուտել/ բայի հարակցումով կազմվում են բազմաթիվ հարադիր բայեր: Այս բայն այնքան գործածական է, որ նույնիսկ հաճախ կիրառվում է *نوشتن* (*nūšidan*) /խմել/ բայի փոխարեն, այսինքն՝ հեղուկներ խմելու մասին ասվում է հեղուկներ ուտել, ինչպես *آب خوردن* (*āb xordan*) /բառացի ջուր ուտել = ջուր խմել/, *چای خوردن* (*čāy xordan*) /բառացի թեյ ուտել = թեյ խմել/, *آب میوه خوردن* (*āb mive xordan*) /բառացի մրգի ջուրը ուտել = հյութեր խմել/, *شیر خوردن* (*šir xordan*) /բառացի կաթ ուտել = կաթ խմել, *قهوه خوردن* (*qahve xordan*) /բառացի սուրճ ուտել = սուրճ խմել/ և շատ այլ օրինակներ:

բ) *خوردن* (*xordan*) /բախվել, խփվել/ բայի կիրառությամբ նույնպես բազմաթիվ հարադրություններ են կազմվում պարսկերենում: «Բախվել, խփվել» իմաստ արտահայտող *خوردن* (*xordan*) բայը ծագում է *برخورد کردن* (*barxord kardan*) /բախվել, խփվել/ հարադրավոր բայի հիմքից:

Պարսկերենի *سوختن خوردن* (*soygand xordan*) /երդում ուտել, երդվել/ և *کوتاک خوردن* (*kotak xordan*) /ծեծ ուտել, ծեծվել/ հարադրավոր բայերը կազմված են *خوردن* (*xordan*) երկու տարբեր իմաստներ արտահայտող համանման բայերից, որոնցից առաջինը «ուտել» է նշանակում, իսկ երկրորդը՝ «բախվել, խփվել»:

Պարսկերենից պատճենված այսպիսի հարադրավոր բայերը, «խփվել, բախվել» իմաստից գրկվելով, հասկացվում են միայն մեկ իմաստով՝ *ուտել*, քանի որ նույն կառուցվածքով հարադրավոր բայերը հայերեն թարգմանվել են *ուտել* բայով: Հայոց լեզվում ոչ ճիշտ ըմբռնումով թարգմանված նս մի քանի նմուշներ են *քոթակ ուտել*, *սպտակ ուտել*, *թակ ուտել*, *գնդակ ուտել*:

Քոթակ ուտել հարադրավոր բայի *քոթակ* բաղադրիչը փոխառություն է պարսկերենից *کُتَک (kotak)*, իսկ *خوردن (kotak xordan)* բայի բայական բաղադրիչը *خوردن (xordan)*-ը ինչպես որ նախորդ դիտարկված բայում, այստեղ ևս «խփվել, բախվել» իմաստն է արտահայտում: Ըստ այսմ պարզվում է, որ *ծեծ ուտել* և *քոթակ ուտել* հարադրավոր բայերը համանման կազմություն ունեն: *کُتَک (kotak)* գոյականը պարսկերենում նշանակում է «ձեռնափայտ, մահակ, գավազան, որից օգտվում էին հանցագործներին ու մեղադրյալներին պատժելիս»³: Տրամաբանական-իմաստաբանական տեսակետից կարելի է ասել, որ համապատասխան բայի կազմությամբ ենթադրվում է, որ ձեռնափայտի, մահակի կամ գավազանի հարվածներ խփվում են մեկի մարմնին, ինչպես որ *գնդակ ուտել*-ը նշանակում է «գնդակով վիրավորվել, գնդակի հարված ստանալ»⁴:

Ինչպես նշվեց, *խսել* իմաստով բայը ժամանակի ընթացքում իր տեղը զիջել է *ուտել* իմաստով բային: Հետևաբար հասկանալի է, որ ի սկզբանե պետք է եղած լինի *سوغند نوشیدن (soygand nūšīdan)* /բառացի երդում խմել/:

Անհրաժեշտ է նշել, որ գրաբարում համանման հարադրավոր բայեր են կազմվել ոչ թե ուտել, այլ ըմպել (խմել) բայով⁵: Տեսնում ենք, որ հայերենում էլ ժամանակի ընթացքում, լեզվի բառապաշարի զարգացման օրենքներով պայմանավորված, կատարվել են նույնաիսի ձևավորություններ ու տեղաշարժեր, ինչ որ պարսկերենում:

Ինչ է *سوغند (soygand)*-ը, և իմաստաբանորեն ինչպե՞ս կարող է մեկնաբանվել *سوغند خوردن (soygand xordan)* /երդում ուտել, երդվել/ հարադրավոր բայը: *سوغند*, ավեստերեն /*saokenta*/, պահլավերեն /*sūkand*/, «ծծումբ» է նշանակում⁶, և /*vand saokenta*/ «ծծմբավոր» իմաստն ունի: *سوغند خوردن (soygand xordan)* /երդում ուտել, երդվել/ հարադրավոր բայը

³ Dehxoda A. A., Loghatnāmey-e Dehxoda (Դեհխոդայի բառարան), Tehran, 1931, p. 843:

⁴ Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976, էջ 250:

⁵ Մարգարյան Ա., Հայերենի հարադիր բայերը, Ե., 1966, էջ 183:

⁶ Amid H., Farhang-e farsi-e Amid (Ամիդի պարսից լեզվի բառարան), Tehran, 1363 (1984), p. 549.

«ծծումբ ուտել» է նշանակում, որը մի տեսակ փորձություն է եղել մեղադրյալի մեղավոր կամ անմեղ լինելը որոշելու համար: Հին Պարսկաստանում մեղադրյալին խմեցնում էին որոշ չափով ծծմբաջուր, և մեղադրյալի վրա դրա թողած ազդեցության հիման վրա որոշում էին, թե արդյոք նա իսկապես մեղավոր է, թե ոչ: Իսկ հետագայում այդ բայը գործածվել է երդումի իմաստով:

Երբ մեղադրյալի վերաբերյալ կասկածներ էին առաջանում, դիմում էին փորձերի, այդ արարողությունը կարևոր նշանակություն ուներ: Այդ գործընթացը սաստկության տեսակետից ուներ տարբեր աստիճաններ՝ «սառը փորձում» և «տաք փորձում»: «Տաք փորձումը» (*vargarm* կամ *garmūk varie*) կրակի միջով անցելն էր, որը բանաստեղծականորեն բնութագրվում է «Սիավոշը Կեյկավուսի որդին»⁷ և «Վեյսն ու Ռամինը»⁸ հեքիաթների մեջ: Իսկ «սառը փորձումը» */varsard/* հնարավոր էր իրականացնել սուրբ փայտիկների միջոցով. այն կոչվում էր «*Barsemoghvarie*»⁹: Շատ հին փորձումներից մեկն էլ եղել է ծծմբաջուր խմելը, որը կատարվում էր երդվելիս: Այս արարողության մասին նշված է Լույսիսկ «Վանդիդադ»¹⁰ գրքի 4, 54 և 55 էջերում¹¹:

⁷ Ferdosi A., *šāhnāme*, Tehran, 1374 (1995), p. 550-551.

⁸ Nezāmi Ganjavi, *Veys & Ramin, entešārāt-e «Lis»*, W.N. Lees («Lis» հրատ.), Tehran, 1943, p. 136-137.

⁹ Bartelme, *Hoqūq-e sāsānyān* (Մասանիանի իրավունքները), Vol. 2, Tehran, 1364 (1986), p. 7-8.

¹⁰ «Ավեստա» գրքի հինգ բաժիններից յուրաքանչյուրը կոչվում է «Վանդիդադ»: Յուրաքանչյուր «Վանդիդադ»-ը բաղկացած է 22 գլուխներից, և ամեն մի գլուխ կոչվում է «Ֆարգարդ»: «Վանդիդադ»-ը պարունակում է տարբեր տեղեկություններ, ինչպես երկրագնդի և երկրների ստեղծման, կրոնական օրենքների, երդվելու, պայման կնքելու, եղունգներ ու մազեր կտրելու վերաբերյալ կրոնական գիտելիքների և ծեսերի, կրոնական ծեսով մարմինը մաքրելու, ընդհանրապես մաքրությունը, ջրի մաքրությունը պահպանելու վերաբերյալ և շատ այլ գիտելիքների մասին: *Vandidad* բառը կազմված է երեք բաժնից. *van*՝ դեմ, հակառակորդ, *daub*՝ դն և *dateh*՝ դատ, կանոն, որանք ամբողջությամբ նշանակում է դների դեմ կանոնը:

Սասանյան արքայատոհմի ժամանակաշրջանում երգվելիս ծծմբաջուր խմելու ծեսը արդեն կատարվում էր միայն ձևականորեն. այս ժամանակին կարող ենք վերագրել այս հարադրավոր բայի շարահյուսական կապի մթագնումն ու նոր նշանակություն ձեռք բերելը իբրև դարձված:

Այս հանգամանքի մի այլ դրսևորման հանդիպում ենք պարսկերենում արաբական փոխառությունների շարքում, որոնցից է նաև *قسم (qasam)* /երդում/ բառը: *سوگند خوردن (soygand xordan)* /երդում ուտել, երդվել/ հարադրավոր բայի համապատասխանությամբ զուգահեռաբար կազմված է նաև *قسم خوردن (qasam xordan)* /երդում ուտել, երդվել/ հարադրավոր բայը¹²:

Պարսկերենում *خوردن (xordan)* բայով կազմված հարադրավոր բայերի արտահայտած իմաստներն ու հասկացությունները ճիշտ ըմբռնելու համար շատ դեպքերում կարող ենք դիմել ուրիշին ուղղված գործողություն նշանակող համապատասխան բայերի կազմությանը.

1. Եթե այդ բայը կազմվում է *دادن (dādan)* /տալ/ բայի միջոցով, ապա ներգործական *خوردن (xordan)* հարադրվող բայը «ուտել» է նշանակում. հմմտ. *سوگند خوردن (soygand xordan)* /երդում ուտել, երդվել/ → *سوگند دادن (soygand dadan)* /երդում տալ/ *رثوه خوردن (rošve xordan)* /կաշառք ուտել/ → *رثوه دادن (rošve dādan)* /կաշառք տալ/ (*کسی را*) *حق خوردن (haq xordan)* <*kasi rā*> /բառացի իրավունքը ուտել <մեկին> = մեկին անիրավել/ → *حق دادن (haq dadan <be kasi>)* /բառացի իրավունք տալ <մեկին> = մեկին արդարացի համարել/:

Շարահյուսական խնդրառության տեսակետից՝ բերված օրինակների ն համանման բայերի հարադիրներն ուղիղ խնդիր են, հետևաբար այս կարգի հարադրավոր բայերը ներգործական սեռի են:

¹¹ Pr. Kristian Sen A., *Irān dar zamāne sāsānyān* (Իրանը Սասանիանի արքայատոհմի ժամանակաշրջանում), Թարգ. Rašid yāsmi, Tehran, 1368 (1990), p. 409-410.

¹² St u Mohammad Hoseyn ebn-e Xalaf-e Tabrizi, *Borhāne qate* (Պերճախոսն ապացույց), Tehran, 1997, p. 697.

2. Եթե *خوردن* (*xordan*) բայով կազմված հարադրավոր բայերին համապատասխան ուրիշին ուղղված գործողությունն նշանակող բայերի կազմությունը կազմվում են *زدن* (*zadan*) /խփել/ բայի հարադրությամբ, ապա պարզ է, որ *خوردن* (*xordan*) հարադրվող բայը «խփել» բայիմաստն է արտահայտում, ինչպես *کتک خوردن* (*kotak xordan*) /բառացի՝ ծեծ խփվել = ծեծվել/ → *کتک زدن* (*kotak zadan*) /բառացի՝ ծեծ խփել = ծեծել/, *سیلی خوردن* (*sili xordan*) /բառացի՝ ապտակ խփվել = ապտակվել/ → *سیلی زدن* (*sili zadan*) /բառացի՝ ապտակ խփել = ապտակել/, *گوله خوردن* (*golūle xordan*) /բառացի՝ գնդակ խփվել = գնդակի հարված ստանալ/ → *گوله زدن* (*golūle zadan*) /գնդակ խփել/, *دست خوردن* (*dast xordan*) /բառացի՝ ձեռք խփվել = ձեռք տրված լինել/ → *دست زدن* (*dast zadan*) /բառացի՝ ձեռք խփել = ձեռք տալ/ ն այլն:

Շարահյուսական խնդրառության տեսակետից՝ բերված օրինակների է համանման բայերի հարադիրներն անուղղական խնդիր են, հետևաբար այս կարգի հարադիր բայերը չեզոք սեռի են:

Այս տարբերությունը բացակայում է հայերենում, որտեղ սովորաբար հարադրվող բայը «ուտել» իմաստով է ըմբռնվում, և ուրիշին ուղղված գործողությունն նշանակող համապատասխան բայերը կազմվում են *տալ* բայի հարադրությամբ: Հմմտ. *երդում ուտել* → *երդում տալ*, *ծեծ ուտել* → *ծեծ տալ*, *շնաթակ ուտել* → *շնաթակ տալ*, *ջարդ ուտել* → *ջարդ տալ*, *տուր ուտել* → *տուր տալ*, *քոթակ ուտել* → *քոթակ տալ* ն այլն¹³:

Այսպիսի հարադրավոր բայերի համաբանությամբ հայերենում հանդիպում ենք *աքացի տալ*, *ձեռք տալ*, *զանգը տալ*, *ճիպոտ ուտել*, *ժանգը ուտել* և այլն, որոնց բայական բաղադրիչը տրամաբանական - իմաստաբանական տեսակետից *տալ*-ը պիտի լիներ խփել (հասցնել), իսկ *ուտել*-ը խփվել (ստանալ):

Ինչպես երեւում է բերված վերլուծությունից, հայերենի *ուտել* բայով որոշ հարադրություններ կազմվել են պարսկերենի համապատասխան

¹³ Աղայան Է., նշվ. աշխ., էջ 339, 643, 1111, 1237, 1464, 1574:

հարադրավոր բայերի նմանությունը, ընդ որում անտեսվել է պարսկերենում «ուտել, խփվել»

Իմաստներով համանունների առկայությունը, և միանման հնչող տարբեր բայերով կառույցներ թարգմանվել են նույն *ուտել* բայով:

EISA ALIREZAEI

(YSU, IRAN)

ON SOME ARMENIAN ANALYTICAL VERBS FORMED BY THE VERB
ՈՒՏԵԼ ("TO EAT") AND THEIR EQUIVALENTS IN PERSIAN

The analysis made in the article shows that some analytical forms with the Armenian verb *ուտել* (*to eat*) have been formed by analogy with the corresponding Persian analytical verbs. Meanwhile, the existence of homonyms having the meanings "to eat" and "to hit" in Persian hasn't been considered, and some Persian phrases with verbs having the same pronunciation have been translated by *ուտել* only.